

THEOLOGIA PRACTICA

Fekete Károly

Debrecen

Kálvin hatása a 20. század magyar református istentiszteletére és gyakorlati teológiai irodalmára*

A magyar református egyház istentiszteleti rendtartásainak korábbi történetében nehéz közvetlen Kálvin-hatást kimutatni. Ez nem egyedülálló jelenség, hiszen a liturgiátörténet bizonyossága szerint a világ valamennyi református egyházában sok-sok hatás játszott közre az istentisztelet rendjének kialakításában, s ezek között szigorúan vett Kálvin-hatás csak ritkán és jókora fáziskéséssel érvényesült. Nem egy református egyház, beleszámítva a magyar református egyházat is, az I. világháborúig szinte tökéletesen elszigetelődött a Kálvin hatások elől. A magyar reformátusságnak azonban az 1909-es Kálvin-jubileum új impulzusokat adott. Megjelent a *lelki kálvinizmus* (Révész Imre), az *öntudatos kálvinizmus* (Makkai Sándor, Tavasz Sándor) vagy más néven a *hitvallásos kálvinizmus*, amely a kor *történelmi kálvinizmusára* (Sebestyén Jenő) adott aktuális válasz kívánt lenni.

Az első konkrét elmozdulást a debreceni gyülekezet lelkészi kara tette, amikor meghatározták az I. világháború után a hétköznapi istentiszteletek rendjét, s minden hétfőn reggel a bibliáolvasás után a Tízparancsolat felolvasását is beiktatták a következő bevezető formulával: „Halljátok meg s véssétek jól szívetekbe, ez új hét kezdetén, az örökkévaló nagy Isten tíz parancsolatát, életünk legbiztosabb útjelzőjét és irányítóját, melynek betöltésére üdvözítő Jézusunk mindnyájunkat elkötelezett...” (Ha hétfőn bibliamagyarázat is volt, akkor a Tízparancsolat felolvasását kedd reggel kellett elvégezni.) Ezt a gyakorlatot a hétköznapi istentiszteletek rendjével foglalkozó írásában Ravasz László is értékelte, de hozzátette: „1. A tíz parancsolatnak a felolvasását igen helyesnek tartjuk, de csak a törvény summájával, a szeretet királyi parancsának a felolvasásával, mert azzal autentizálta Jézus a Dekalógust, s különben is ez így gyakoroltatik a kálvinista agendákban. 2. A tízparancsolat felolvasását bevezető votum megfogalmazását nem tartjuk a legjobbnak, mert bizonyos relativitást érzünk benne. Talán ez jobb volna, 'Halljátok meg (újítsuk fel elménkben) az Isten tíz parancsolatát, amellyel, mint a keresztyén élet örök törvényével, a mi urunk Jézus Krisztus kormányoz és megítél minket.' 3. Kétségtelenül szép és mély gondolat, hogy a hétfő reggeli életnormációnak (Dekalógus) a szombat esteli Credo respondeal, de talán jó volna kitalálni valamit, ami szemléltesse, hogy a hat köznapi istentisztelet egy liturgiális egységet jelent.”¹

* Elhangzott 2009. július 14-én, a *Coetus Theologorum* Kolozsváron tartott Kálvin-konferenciáján (július 14–16; „...és mi nyílakat faragunk belőlük”).

¹ Ravasz László: Hétköznapi istentiszteletek rendje. In: *Az Út* 1916/2–3, 76.

1927-ben jelent meg Ravasz Lászlónak már mint dunamelléki püspöknek a szerkesztésében az *Ágenda. A magyar református egyház liturgiás könyve*.² Az egységes liturgia megalkotásáért 1900 körül indult munka összefoglaló eredménye született meg. A Konvent Liturgiai Bizottsága csak az I. világháború végére tudta előkészületi munkálatait befejezni, azért munkájával megvetette azt az alapot, amelyen a trianoni békekötés által elszakított részek tovább építhettek anélkül, hogy végzetes szakadás támadt volna a liturgiában. Az előmunkálatok során felvetődött, hogy Kálvin istentiszteleti gyakorlata is tekintettel kell majd lenni. A Ravasz-Ágendán keresztül a lelkési kar egésze egy tulajdonképpen schleiermacheri megalapozású szemléletmódot szívott magába akkor. További kritikaként említhetjük azt is, hogy Ravasz a homíliás istentiszteletben nem érvényesítette következetesen Kálvin liturgiájának rendjét.

Erdélyben *A mi istentiszteletünk* címmel készült agenda 1927-ben. A szerkesztőbizottságban az elvi-liturgikai kérdésekkel leginkább Gönczy Lajos kolozsvári teológiai tanár foglalkozott, aki különböző egyházi fórumokon előadások tartásával is részt vett az új agenda elfogadását segítő szellemi-lelki felkészítésben³. Így került sor 1927-ben a Brassói Református Nagyhéten Gönczy Lajos három előadására *A református egyház kultusza* címmel,⁴ amely az erdélyi liturgiareform teológiai alapvetésének is tekinthető. Egyértelműen kidomborította a kálvini alapelveket, amelyeknek kiindulópontja az a kérdés, hogy mit akar velem az élő Isten? Az egyház csak eszköz az Isten dicsőségének szolgálatára. A kezdeményezés Isten kezében van. „Az egész keresztyén élet tehát a kijelentés és a hit körül helyezkedik el, melyek körül az elsődleges a kijelentés. *Dominus per evangelium nos vocat: nos vocanti per fidem respondemus* – Isten az evangélium által hív minket és mi a hit által felelünk – mondja Kálvin. ...a kultusz ...az Isten és az ember találkozásának, életközösségre jutásának eszköze, alkalma, nem az ember igyekvésén, elhatározásán, hanem az Isten kegyelmén nyugszik...”⁵ Ezzel a megállapítással kilépett az istentisztelet racionalista-liberális, antropocentrikus felfogásának köréből. Ravasz Ágendájának elméleti részéhez hasonlóan, megkülönbözteti az istentisztelet isteni és emberi oldalát. Az istentisztelet isteni oldalához sorolja az igeolvasást, bűnbocsánat-hirdetést, igehirdetést és az áldást,⁶ az emberi oldalt képviselő elemeknél pedig az imát, a bűnbánatot, az éneket és a hitvallást tartotta számon.⁷ „A mi istentiszteletünknek tehát egyik oldala a kijelentés, illetőleg annak hordozója az ige, a másik a hit, azaz annak megnyilvánulása az imádság.”⁸ A két oldal egyensúlyát „a kultusz hordozója, a Szentlélek” biztosítja.⁹

² A IV. Budapesti Zsinat 1929-ben állapította meg a végleges rendtartást, melynek bevezetését 1931. január 1-i hatályal rendelte el. Szintén Ravasz szerkesztésében jelent meg 1930-ban az *Istentiszteleti rendtartás a magyar református egyház részére* címmel.

³ A liturgiareformmal kapcsolatos írásai: Liturgiánk reformja. In: *Református Szemle (RSZ)* 1927. 355 skk., 372 skk., 401.; A mi istentiszteletünk. In: *Az Út* 1929.; Ágendás könyvünk kritikája írásban és gyakorlatban. In: *Az Út* 1929, 291–310.; Az új Ágendáskönyv elé. In: *RSZ* 1927, 193.; Az egyház egysége és az istentiszteleti rendtartás. In: *RSZ* 1942, 196. skk.; A liturgus felelőssége az Ige és a gyülekezet iránt. In: *RSZ* 1960, 15 skk.; Istentiszteletünk megújulása. In: *RSZ* 1972, 375 skk.

⁴ Megjelent a *Dolgozatok a református theológiai tudomány köréből* c. sorozat 1. füzeteként, Kolozsvár 1927.

⁵ Gönczy Lajos: *A református egyház kultusza*. Dolgozatok a református theológiai tudomány köréből című sorozat 1. füzet. Kolozsvár 1927, 5–6.

⁶ Uo. 7.

⁷ Uo. 11.

⁸ Uo. 12.

⁹ Uo. 16.

A Makkai Sándor püspök vezette erdélyi liturgiai bizottságban Gönczy Lajos mellett még Vásárhelyi János főjegyző és Imre Lajos teológiai tanár vett részt. Munkájuk nyomán 1929-ben jelent meg *A mi istentiszteletünk. Az erdélyi református egyház istentisztelete* című könyv. A kialakított istentiszteleti formákkal kapcsolatos célkitűzés az volt, hogy azoknak „a kálvinizmus természetének megfelelőeknek kell lenniök”, amelyekre nézve Makkai alapelveként öt szempont megfontolását javasolja: 1. „Az istentisztelet központjában álló igehirdetést, a melyben az Istennel való meggyarapodás lelkileg megtörténik, minden egyéb kultikus mozzanattal bekeretezzék, kiemeljék, arra előkészítsenek, abban elmélyedésre indítsanak, annak hatását állandósítsák és az életbe átrendítsék.” 2. A liturgiát gyülekezetivé kell tenni. Az istentisztelet a gyülekezet nyilvános és ünnepélyes találkozása Istennel, amely „nem lehetséges a gyülekezet aktív kultikus részvétele nélkül. 3. A gyülekezeti istentiszteletben a vezető és kezdeményező szerep a lelkipásztoré, de a tudatos és aktív részvétel a gyülekezeté.” 4. „A kultusznak tartalmilag a tiszta kálvinizmust kell érvényre juttatnia, úgy az igehirdetésben, mint az éneklés, imádkozás, bűn- és hitvallás aktsaiban, melyek közül minél több kötött alkatrész kívánatos.” 5. „A kultuszközösség igényli, követeli és magával vonja az életközösséget is, az egyház tagjainak az egyház munkáiban való tevékeny részvételét.”

Az 1920–1930 közötti teológiai korforduló idején a fenti elvek körül elvi vita nem alakult ki. A legkülönbözőbb irányokhoz tartozók lelthették fel benne belső igényüket. Az építő-teológia alap gondolatára (épülés-építés) az istentisztelet „meggyarapodást” kínáló lehetősége rezonált, a belmissziósok igyekezetével a „gyülekezeti aktivitás” és az „életközösség” hangsúlya találkozott, míg a hitvallásos töltést keresők a „kálvinista kultusz” értékeire találhattak, hiszen a vasárnap délelőtti liturgia sorrendje és a kötött részek használata egyértelműen Kálvin istentiszteleti gyakorlatára ment vissza és állandó elemként vette fel Kálvin bűnvalló imádságát. (Ezt követte az 1996–1998 között készült Istentiszteleti Rendtartás szerkesztőbizottsága is, amikor előkészítette a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának kiadásában megjelent kötetet.)

A liturgia sorrendje és a kötött részek használata egyértelműen párhuzamba állítható Kálvin *Genfi Ágendájával*:¹⁰

Kálvin Genfi Ágendája

Előfohász
 Bűnvallás, Feloldozás
 Zsoltáréneklés

 Imádság (Áldáskérés az igehirdetésre)

 Textus
 Igehirdetés
 Imádság
 Miatyánk-parafrazis
 Zsoltáréneklés
 Ároni áldás

A mi istentiszteletünk rendje Erdélyben

Előfohász
 Kezdőének
 Bibliolvasás
 Bűnvallás, hitvallás, feloldozás
 Prófétai imádság
 Ének (karének, művészi szóló)
 Az alapige felvétele
 Igehirdetés
 Nagy imádság
 Miatyánk, adakozás, hirdetések
 Záróének
 Áldás

A homíliás istentiszteletnél új mozzanatok lettek: minden elemet a lelkipásztor vezet a liturgiában, az éneket is ő jelöli ki, bevezették a bibliolvasást (lekció), a bűnvalló

¹⁰ Vö.: Jenni, Markus: *Die Einheit Abendmahlgottesdienstes bei den elsässischen und schweizerischen Reformatorn*. Zwingli Verlag Zürich 1968, 13–29.; 112–124.

imádságot, amelyet a gyülekezet együttesen mond, a hitvallástételt és a feloldozást. A keresztelésnél új dolog a szülők és keresztszülők fogadástétele, a vallástétel; az úrvacsoránál újítás az, hogy a lelkész az úrasztalától vezeti az egész szertartást és a vallástételt itt is fennhangon történik. Nagy súlyt fektettek a kötött részekre és melegen ajánlották az imádságok együtt mondását.

Az agenda jelentőségét abban látjuk, hogy 1. visszatért a biblikus istentiszteleti fel fogáshoz, amelynek gyűjtőpontjában az Ige áll hármas formájában (kijelentett-írott-hirdetett). 2. Erre a felismerésre a kálvini reformáció istentiszteletének újra-felfedezésével jutott el. 3. Biztosította a gyülekezet aktív, cselekvő részvételének lehetőségét. Teljes mértékben osztjuk Czeglédy Sándor megfigyelését: „Ha [Makkai Sándornak] módja lett volna, hogy a liturgia elméletét is részletesen kidolgozza – aminthogy az erdélyiek kiváló és a miénknél erősebben kálvini jellegű ágendás könyve is elsősorban az ő műve –, akkor ebben is bizonyára a gyülekezeti elvet érvényesítette volna, amint az a *communio sanctorum* valóságának megtapasztalásában világosan állott előtte. Ilyen irányú elgondolásainak csak a körvonalait tünteti föl a „teljes istentiszteletnek” az a rendje, amelyet az 1945–46-ban megindult liturgiai reform munkálatai során /teológiai/ karunkkal együtt előterjesztett.”¹¹ 4. Megtörtént az istentisztelet első részének kötött liturgiai elemeivel (igeolvasás–bűnvallás–hitvallás–feloldozás¹²) az Isten elé állás kegyelem-teológiai megalapozása.¹³ 5. Az istentisztelet első nagy tömbje a kötött istentiszteleti elemekkel (az előfohásztól az alapige felolvasásáig) ellensúlyozta a református istentisztelet olykor „ad hoc”-jellegű szabadságát.

Magyarországon az 1931-es *Istentiszteleti Rendtartás* megújításának igénye 1948–1949-ben fogalmazódik meg. A Debreceni Teológiai Kar 1948-ban, a Budapesti Teológia Ifjúságának Kálvin János Köre pedig 1949-ben gondolja át az istentiszteleti gyakorlat kérdését. A kezdeményezők között Ravasz László mellett Makkai Sándort is ott találjuk. Ebben az istentiszteleti reformban is csak egyik tagja volt az Egyetemes Konvent Liturgiai Bizottságának, de „főképpen liturgikai szakkérdésekben” csak rá számíthatott Ravasz.¹⁴ Debrecenben is egyik motorja volt a reform ügyének és a *Református Gyülekezet* lapjain készséggel adott helyet a reform-vitában cikkeket íróknak.

Az ún. „teljes istentisztelet”¹⁵ kidolgozásának impulzusai között, a külső okok¹⁶ mellett, komoly elvi kérdések is voltak. Előrehaladott kutatások folytak a két világháború között az első keresztyének liturgikus életének feltérképezésére, amelyben

¹¹ Czeglédy Sándor: *Makkai Sándor a Theologia professzora*. Emlékbeszéd 1952. június 7. TIREK Kt 7957. 7.

¹² A Gesetz-Sündenbekenntnis-Absolution sémájához ld. Eduard Schweizer: *Der Gottesdienst im Neuen Testament* (1958), 10.

¹³ Vö. Kálvin János: *Institutio* (1559) I. 607.: „minden szent gyülekezetben Istennek és az angyaloknak színe elé állítjuk magunkat, mi más lehetne a mi cselekvésünk kezdete, mint méltatlanságunk elismerése.”

¹⁴ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest 1992, 358.

¹⁵ Az elnevezéssel kapcsolatban Johannes Dürr figyelmeztet arra, hogy a teljes (Vollgottesdienst) nem állítható szembe a homíliai istentisztelettel (Wortgottesdienst), mintha az utóbbi alacsonyabb rendű volna az előzőnél. A homíliai istentisztelet ilyen leértékelése azt sugallja, hogy abból hiányzik a csúcspont (Höhepunkt), pedig Isten az evangélium prédikálásában ugyanúgy teljesen tudja önmagát adni, mint az úrvacsorában. „Er kann sich uns in der Predigt des Evangeliums ganz schenken wie im Abendmahl.” Dürr, Johannes: *Der reformierte Gottesdienst und die liturgische Erneuerungsbewegung*. Theologische Studien 58. Zollikon 1959, 15.

¹⁶ A könyv példányai elfogytak, valamint a rendszerváltozás után ki kell egészíteni a példatárát. Vö. Ravasz László: Az Istentiszteleti Rendtartás reformja. In: *Református Gyülekezet 1949/10,8* skk..

Gaugler és O. Cullmann¹⁷ eredményei – amelyek kimutatták, hogy a homlíás és a sákramentumos rész eredetileg együvé tartozott –, nagy hatással voltak az istentisztelet bibliai alapjaihoz való visszatérésre. 1948-ban történt meg Genfben és Franciaországban a liturgia megújítása, amely a hazai előkészítésre is hatott. Ezek hatására érezték úgy többen, hogy eljött az idő az 1929-ben kompromisszumokkal elfogadott Istentiszteleti Rendtartás átdolgozására és a kálvini elvek érvényesítésére. Ravasz László ekkor még külön homlíás és úrvacsorai istentiszteletben gondolkodott.¹⁸

A Debreceni Egyetem Hittudományi Karának tanárai, Makkai Sándor professzor jelentős közreműködésével elkészítették a homlíás és úrvacsorás rész összevonásával és a keresztlési liturgia beiktatásával a „teljes istentisztelet” tervezetét.¹⁹

I.	II.	III.
1. Apostoli üdvözet	10. Fohász	23. Adakozás, hirdetés
2. A gyülekezet fohása	11. Gyülekezeti ének	24. Gyülekezeti ének
3. Isten törvénye	12. Lekció	25. Áldás
4. A gyülekezet bűnvallása	13. Imádság	
5. Bűnbocsánat hirdetése	14. Gyülekezeti ének	
6. A gyülekezet hitvallása	15. Igehirdetés	
7. Gyülekezeti ének	16. Csendes imádság	
8. Keresztelés	17. Gyülekezeti ének	
9. Keresztlési ének	18. Úrvacsorai ige	
	19. Úrvacsorai kérdések	
	20. Meghívás	
	21. Úrvacsorai közösség	
	22. Imádság	

Ennek a rendnek az elvi szempontjai a következők voltak:²⁰ 1. Az istentisztelet a megkegyelmezett bűnösök találkozása a Kegyelemmel, és pedig a megkegyelmező Úr meghívására. 2. Az istentiszteletnek két fókuszja van: igehirdetés és sákramentum (keresztség és úrvacsora). 3. Az istentisztelet az üdvrend fordulópontjait követi, azt ábrázolja ki, mert az istentisztelet kicsinyített mása a keresztyén élet istentiszteletének, ahogyan a keresztyén élet istentisztelete folytatása, felnagyítása a templomban folytatott-nak.²¹

¹⁷ Vö.: Cullmann, Oscar: La signification de la Sainte Cene dans le christianisme primitif. In: *Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses* 1936/1, 2–22.; Cullmann, Oscar: *Urchristentum und Gottesdienst*. Zürich 1944; 2. kiadása 1950. Cullmann kimutatja, hogy az őskeresztyénségben a Lélek szabadsága és a liturgia kötött jellege együttesen szolgálta a gyülekezet építését. Pál mindkét elemet az oikodomé alá rendelte, így a kötött részek nem szegényítették el az istentiszteletet és az nem lett élettelen, másrészt a szabad elemek sem okoztak anarchiát és kizárta a szektásodás veszélyét; Cullmann, Oscar: *Die kirchliche Lehre von der Taufe*. Theologische Studien 14. (1947).

¹⁸ Uo.

¹⁹ P. L. M.: Teljes istentisztelet Debrecenben. In: *Református Gyülekezet* 1950, 265–273. A cikk beszámol arról, hogy a részletesen közölt istentiszteleti rendet 1950. március 5-én a debreceni Kistemplomban kipróbálták, hogy megvalósítható-e.

²⁰ Ld.: *Református Gyülekezet* 1950, 164 skk. Vö.: *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről*. (Szerkeszti: Dr. Bartha Tibor) Budapest 1977.

²¹ Ez az elvi szempont hasonló az ortodox egyház istentiszteleti felfogásának alaptételéhez. Az egyházi év körforgása mellett a Jézus Krisztus megváltói útja és tette (közeledés–szabadító kijelentés–felajánlás–odaadás) istentiszteletről-istentiszteletre megvalósulhat.

Makkai Sándor halála után és Ravasz Lászlónak a zsinati tagságból történt végleges kizárását követően (1952) a „teljes istentisztelet” és az egész istentiszteleti reform ügye lekerült a Zsinat napirendjéről.²²

A kivitelezhetőséget, mint technikai kérdést nem tekintve, tisztán teológiai szempontból nézve a „teljes istentisztelet” problematikáját, értékelésképpen megjegyezzük, hogy 1. elgondolkodtató és a tudományos kutatásnak megfelelő a kettős középponttal rendelkező istentisztelet őskeresztyén mintájának érvényesítése, 2. a „teljes istentisztelet” debreceni elképzelése, a keresztség–igehirdetés–úrvacsora összekapcsolása meg-egyezik K. Barth istentiszteletről alkotott tételével: „Keresztség és úrvacsora bizonyos mértékig az istentisztelet szükséges, egyedül hozzáálló terét alkotják. Bármi történjék is benne, annak a keresztség felől kell jönnie, onnan, hogy egyház van, hogy Jézus Krisztus egyszer és mindenkorra meghalt és feltámadott érettünk, hogy visszavonhatatlanul a sajátja, az Ő tulajdona vagyunk és semmi másra nem rendeltettünk, mint arra, hogy általa megigazuljunk, megszenteltessünk és dicsőíttessünk. És akármilyen történjék is az istentiszteletben, annak az úrvacsora felé kell haladnia: a felé, hogy az egyház megmaradjon, a felé, hogy Jézus Krisztus nekünk új részt adjon Istennel egyenlő emberi létében, s hogy ama rendeltetésünk, hogy műve tárgyai legyünk, újra meg újra beteljesedjék. Ami e kezdő- és végpont között történik, Isten kegyelme bizonyítása és hitünk felébresztése, megtisztítása, elősegítése gyanánt, az a templomi istentisztelet.”²³

3. A Tízparancsolat felolvasása további közeledést jelentett a reformátori kor istentiszteletéhez, kifejezetten Kálvin strasbourgi liturgiájához.

Az erdélyi és magyarországi istentiszteleti rendekben bemutatott Kálvin-hatás mellett fontos megemlíteni, hogy a két világháború közötti időszak gyakorlati teológiai szakirodalmában hézaggpótló Kálvin-tanulmányok megjelenésére is sor került. Mindhárom mű megszületésében jelentős szerepet játszott Csikesz Sándor debreceni professzor, a *Theológiai Szemle* főszerkesztője, illetve az 1536-os *Institutio* megjelenésének 400. évfordulója. A *Kálvin és a kálvinizmus* című jubileumi tanulmánykötetben maga Csikesz Sándor mutatta be *Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei*-t,²⁴ ezen túlmenően pedig még két, Kálvinról szóló doktori értekezés megszületésénél is döntő ösztönzéseket adott. *Kálvin János valláspedagógiája* címmel Patay Lajos értekezése készült el 1935-ben,²⁵ Nagy Sándor Béla pedig *A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint* című dolgozatát jelentette meg 1937-ben.²⁶ Ebbe a sorba illik még egy Erdélyben megjelent tudományos igényű önálló tanulmány: Nagy József: *Kálvin igehirdetése* (Református Világsemlé kiadása 1938.).

Csikesz Sándor gondolatai Kálvin liturgiai tevékenységéről

A debreceni Hittudományi Kar 1937. évi júniusi ülésén tárgyalta meg és hallgatta meg a bírálókat Nagy Sándor Béla: *A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint* című dolgozatáról. Makkai Sándor és Csikesz Sándor terjesztette elő véleményét. Csikesz

²² Ravasz László: *Emlékezéseim*, 359.

²³ Barth Károly: *Istenismeret és istentisztelet*. Fordította: Maller Kálmán. Budapest é.n. 152–153.

²⁴ Csikesz Sándor: *Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei*. In: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy századik évfordulójára*. Debrecen 1936, 235–274.

²⁵ *Theológiai Tanulmányok* 45. szám. Debrecen 1935.

²⁶ Uo. 51. szám. Debrecen 1937.

Sándor részletes elemzése 1937. június 12-én született, amelyből néhány összefüggő bekezdés Csikesz professzor tanító megállapítása, amelynek a megörökítése és közkinccsége tétele fontos adalék a korszak Kálvin recepciójához. A Tisztántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Kollégium Levéltárában található eredeti szöveg jelzete: TtREL II. 2.c.33. Az idézetek utáni szám a kézirat oldalszámát jelzi.

„A Kuyper-centenárium korszakában, amikor sokan szeretnék a kálvinizmust, mint egy szigorú és hideg gránit-piramist, a világ elé állítani, éppen ma nagyon tanulságos volna megmutatni, hogy Kálvin az emberi rendelkezéseket mennyire alsórendűnek tekintette az Isten rendelkezéseivel szemben s mennyire hajlandó volt azokat félrebb tolni még akkor is, ha azok magának Kálvinnak rendszabályai voltak is. (Például Kálvin nem egyszer olvasztott össze előfóhászt, imát és Miatyánkot; sőt a Miatyánkot egyes igéiben tagolva és részletezve mint nagy imádságot is használta; igehirdetés közben megtörténik, hogy imádságra indítja a Lélek, vagy pedig arra, hogy felszólítsa a gyülekezetet egy alkalmas ének elzengésére stb. stb.) ...Kálvin szerint az igaz istentiszteletben a Szent Lélek szól a liturgus útján s a Szent Lélek hallgat és vési bele az egyes hallgatóban a szív legmélyébe Isten akaratát; s a Szent Lélek soha sem korlátozható mozdíthatatlan emberi korlátok közé. A liturgiális rend emberi korlátjai a mi emberi gyarlóságunk miatt vannak, mert mi nem lehetünk ezek nélkül a rendelkezések nélkül eléggé készek és alkalmasak a Szent Lélek által közölt Ige befogadására.” (3)

„...lényegében Kálvin szerint csak egy istentisztelet van, ti. amelyben az igehirdetést imádságos lélek fogadja be a Szent Lélek cselekvő működése folytán. Minden liturgikus részlet, minden agenda-darab csak annyiban istentisztelet, amennyi Ige és imádság van benne a Szent Lélek működése folytán. Sőt az Ige nemcsak tartalmi elv, de történelmi és logikai prius is. Ha még úgy imádságos lélekkel vágyakozik is az ember egy-egy szertartás, vagy szertartás-részlet után, de azt nem az Ige rendeli s nem az Igéből folyik kategorikus imperativuszként, akkor az nem lehet a református istentiszteletnek nemhogy lényeges, de mégcsak járulékos része sem.” (3–4)

Kálvin liturgiai működéséből levonható az a tartalmi tanulság, hogy

„Kálvin legelőször az Ige tiszta hirdetésének biztosítására gondolt s ha ez a feltétel megvan, készséggel hajlandó belenyugodni a liturgia olyan részleteibe is, amelyeket az Ige kifejezetten nem rendel, de el sem vet. Sőt pontosan meg lehet állapítani Kálvinnak azt a törekvését, hogy egy istentiszteleti hagyomány kialakításában fáradozik, illetőleg a készen kapott, készen talált istentiszteleti hagyományba, akár Farelé, akár Buceré, szelíden és alázatosan beleilleszkedik. Éppen ebben látszik meg a reformátor nagyvonalúsága, hogy a lényeges dolgok átmentése után negylelkűen tud gondolkozni a kevésbé lényeges alkotórészek és vonások felől. ...Kálvinnak ez a határozatlansága, mely sokszor apró ellentmondásokká minősül, voltaképpen az ő liturgiai tapintatának a következménye: tudja jól, hogy a gyülekezet véres és súlyos operáción esett keresztül a római egyház liturgiájának kiirtása folytán, s a már egyszer behegedt sebeket, melyek pár esztendő liturgiai gyakorlatot állandósítottak, nem akarta újra felszaggatni, hanem törekedett az igehirdetés bizonyoságtevő ereje megmutatására és ezzel az egész istentiszteleti élet igazi súlypontjának és középpontjának megérettetésére.” (4)

„Kálvin az istentisztelet rendtartását, lefolyását, amint azok az *Ordonnanceok*ban és leveleiben pontokba vannak szedve, a maga kora számára tervezte. A saját lelkipásztori tapasztalata alapján megérezett lelki szükség kielégítésére állította össze és sehol sem fejezte ki azt, hogy ezeket a rendelkezéseket minden idők minden emberére kötelezőknek tervezte. Felfogása szerint csak az Isten Igéje ugyanaz minden időkre és a magát ebben az Igében nyilvánvalóvá tevő Szent Lélek. Ellenben az emberi hallgatóság, a gyülekezet emberi résztvevői még egy azon esztendőben is folyton változóak s még egy azon ember életében is ifjú kortól az öregségig szakadatlanul alakulók. Ebből következik, hogy a liturgia tartalmi részleteinek s különösen az igehirdetésnek örökké figyelemmel kell lennie a hallgatóság változó lelki szükségletére, életkörülményeire való alkalmaztatás útján. Ahogy a vizek beborítják a tengerfenék hegyeit és völgyeit, ahogy a levegőig beborítja a föld felszínének minden változását: úgy borítja be a Szent Lélek ereje által az Isten Igéjében megnyilatkozó isteni kegyelem a mi egyéni életünk minden mélységét, bűneink hegyeit és természetünk változásait.” (4–5)

„Nekünk ugyan magunknak az a véleményünk, hogy akkor leszünk igazán Kálvin követői, ha minél feltétlenebbül és minél kizárólagosabban magát az Írást kérdezzük meg a hit alázatával és a tudományos theologia felkészültségével, tehát az írásszerűség felismerésével és megállapításával leszünk igazán kálvinszerűek és nem megfordítva: de azért a kálvinizmus jelszavába, mintegy minden ellen védő páncélba beburkolózó közvéleményünk előtt, készséggel elismerjük, hogy az 'írás-szerű' talán jobban el lehet fogadtatni és szívbe lehet ültetni, ha előbb arról győződnek meg, hogy az 'Kálvin-szerű' is.” (5)

Érzékelnünk kell „azt a halálosan mélységes komolyságot, ahogy Kálvin a legyszerűbb istentiszteleti funkciót tekintette és ahogyan az istentiszteletnek, ennek az egész életünket körülölelő ellipszisnek a két focusát: az igehirdetést és az Úri szent vacsorát átélte. ... minden liturgiából annyi az értékes, amennyi eleven életté tud válni. Minden istentisztelet annyit ér, amennyi téves emberi életreszletet ki tud szorítani. S Kálvin az emberi életet az igehirdetés és az Úri szent vacsora újtestamentomi mélységeiből felhozott kincsekkel akarta és tudta a Szent Lélek segítségével meggazdagítani.” (5)

A század második felében szintén gyarapodást jelentett a gyakorlati teológiai szakirodalom szempontjából is *Az evangéliumi kálvinizmus füzetek*²⁷ sorozat, amelyben *Az imádkozó Kálvinnól* Bolyki János (1985), *Az igehirdető Kálvinnól* Szabó László (1986), *A lelkigondozó Kálvinnól* Gyökössy Endre (1986), *A pedagógus Kálvinnól* Dékány Endre (1987) írt egy-egy kötetet. Erdélyben a *Szemle Füzetek* 13. köteteként látott napvilágot Péter Miklós: *Kálvin igehirdetése* (Kolozsvár 1994) című dolgozata.

Bizonyára teológiatörténeti kuriózum a neves katolikus teológus, Gánóczy Sándor és Stefan Scheld: *Kálvin hermeneutikája – Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak* (Kálvin Kiadó, Budapest 1997.) című könyve, amely az írásmagyarázó Kálvin műhelytitkaiba enged bepillantást. Mindezt felekezeti sovinizmus nélkül és imponáló tudományos apparátussal alátámasztva mutatja be a szerzőpáros.

²⁷ A Református Zsinati Iroda Sajtóosztályán, Budapesten megjelent sorozatot Békési Andor szerkesztette.

Calvin's Influence upon 20th Century Reformed Worship and Practical Theological Literature of the Twentieth Century

It is difficult to show any direct influence of Calvin upon the early liturgical history of the Hungarian Reformed Church. This is not a peculiar phenomenon, since, according to the history of liturgy, in every Reformed church throughout the world numerous factors played their part in the formation of liturgical practice, and a more strictly Calvinistic influence could emerge only seldom and much later. Many Reformed churches, including the Hungarian Reformed Church, were almost completely isolated from the influences of Calvin. The 1909 Calvin-jubilee, however, gave new impulses to the Hungarian Reformed believers. This study presents these impulses which strengthened since 1909.

Calvins Wirkung auf den Reformierten Gottesdienst und die Literatur der praktischen Theologie des 20. Jahrhunderts

Es ist schwer Calvins unmittelbare Wirkung in der früheren Geschichte der gottesdienstlichen Ordnung der ungarischen reformierten Kirche aufzuweisen. Das ist aber kein alleinstehendes Phänomen, denn, wie das von der Liturgiegeschichte bezeugt wird, haben in allen reformierten Kirchen der Welt zahlreiche Einflüsse bei der Gestaltung der Liturgie mitgewirkt. Unter denen kam eine strenggenommene Calvin-Wirkung selten und erst mit einer großen Phasenverspätung zur Geltung. Viele reformierte Kirchen, die Ungarische Reformierte Kirche miteingerechnet, haben sich bis zum I. Weltkrieg fast völlig vor den Calvin-Wirkungen isoliert. Für die reformierten Ungarn hat das Calvin-Jubiläum 1909 neue Impulse gebracht. Dieser Aufsatz möchte die seit 1909 geltenden Impulse darlegen.